

**ISLAHAT FERMANI'NI HAZIRLAYAN SEBEPLER**  
**Ve**  
**ISLAHAT FERMANI**

**Gül BÜLBÜL (\*)**

**I — GİRİŞ**

Kırım Savaşı'nın sona ermesinden hemen önce hazırlanıp, savaşı sona erdiren Paris Barış Andlaşması ile bütün Avrupa devletlerine duyurulan Islahat Fermânı tıpkı 1839 da ilân edilen Tanzimat Fermânı gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleştirilmek istenen yeni bir düzenin prensiplerini genel hatlarıyla ortaya koyan hukukî bir belgedir. İlk bakışta Gülhâne Hatt-ı Hümayunu'nun açtığı Tanzimat Devri'nin bir aşaması olarak kabûl edilebilirse de gerek ilânını mümkün kılan sebepler ve hazırlanış şekli, gerekse yapısı ve tesirleri bakımından son derece farklı özelliklere sâhiptir (1).

Hükümleri incelendiğinde kolaylıkla anlaşılabilceği üzere Islahat Fermânı daha çok gayrimüslim tebâyaya yönelik birtakım hakları ihtiva etmekte ve Tanzimat Fermânı'nın getirdiği can, mal, ırz ve nâmus güvenliği gibi temel hak ve hürriyetleri toplumun bütün kesimlerine yaygınlaştırarak, temel haklar teminâtına eşitlik prensibini de eklemeyi amaçlamaktadır (2). Ferman, yirmi ana noktada müslimlerle gayrimüslimler arasında eşitlik sağlamaktadır. Kânun önünde eşitlik, dinî fark gözetilmeksizin herkese memur olabilme ve askerlik yapabilme hakkının tanınması, karma mahkemelerin kurulması, din yetkililerinin sivil otoritelerinin kaldırılması, vergi reformu ve rüşvetle mücâdele Ferman'ın getirdiği başlıca yeniliklerdir (3).

---

(\*) S. Ü. Hukuk Fakültesi, Türk Hukuk Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

(1) KARAL Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789 - 1856), c. V, Ankara 1947, s. 256.

(2) SANDER Oral, Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme, Ankara 1987, s. 153.

(3) ÜÇÖK Coşkun, Siyasal Tarih (1789 - 1960), Ankara 1980, s. 121; SANDER, Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, s. 153.

Geçmişte ve günümüzde genel kabul gören yaygın kanâate göre İslahat Fermânı, yabancı devletlerin hazırladığı ve Bâb-ı Alî'nin çeşitli te-sirlerin baskısı altında kabûl etmek zorunda kaldığı bir İslahat progra-mıdır. Fermânın hazırlanışında yabancı baskısı o kadar belirgindir ki, İm-paratorluğun müslüman tebâsı arasında son derece büyük huzursuzluk-lara sebep olmuş (4), yeni siyâsî gelişmelerin kapısını açarak, Kuleli Vak'ası'nın temellerini hazırlamıştır (5). İleriki yıllarda kurulan «Yeni Os-manlılar Cemiyeti»nin yapı taşlarından biri de İslahat Fermânı'na duyulan yoğun tepki ve yabancı devletler karşısında düşülen çaresiz durum-dur (6).

İslahat Fermânının hükümleri kadar hatta ondan daha önemli olan Fer-mânı hazırlayan sebepler ve târihî gelişmelerdir. Bu sebeple çalışmamız-da Fermânın hükümlerinden ziyâde onu hazırlayan gelişmeleri ve târihî sebepleri tahlil edeceğiz.

## II — İSLAHAT FERMANI'NI HAZIRLAYAN SEBEPLER

### A — İslahat Fermânı Öncesinde Uluslararası Ortam

Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili bir araştırma yaparken sağlıklı so-nuçlar elde edebilmek için konuya uluslararası ortamı da gözönünde bu-lundurup, global bir açıdan yaklaşmak gerekmektedir. Bu çerçevede İm-paratorluğun devrin büyük devletleri, özellikle Avrupa siyâsetini yönlendiren devletlerin yaşadığı gelişmeler ve izledikleri politikalardan etkilen-mesi kaçınılmazdır. Hızla gelişen dünyada devletlerin birbirleriyle siyâsî ve ekonomik ilişkileri arttıkça iç ve dış politikalara tesir edebilme güç-leri de o oranda fazlalaşmıştır.

- 
- (4) Osmanlı târihi boyunca reformlara karşı oluşan tepkileri yalnızca bağ-nazlığa, cehâlete ve atâlete bağlamak doğru bir yaklaşım değildir. Türk-lerin Tanzimat ve İslahat reformlarına karşı çıkmalarında diğer sebeple-rin yanı sıra, bu fermanları Batı'nın karşısında aşağılayıcı bir boyun eğ-meyi simgeleyen belgeler olarak görmelerinin payı büyüktür. SANDER, Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, s. 139.
- (5) Ulemâ ve askerî sınıfın ittifâkı sonucunda gerçekleştirilen Kuleli Vak'a-sı'nın gerisindeki temel itici güç hıristiyan nüfûsa İslahat Fermânı ile ta-nınan yeni ayrıcalıklar ve İmparatorluğun eski prestijini kaybederek Av-rupalı devletler karşısında düştüğü durumdur. İGDEMİR Ulug, Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma, Ankara 1937, s. 38 vd.; MARDİN Şerif, The Genesis of Young Ottoman Thought, A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas, Princeton 1962, s. 18, dipnot 5, s. 136.
- (6) MARDİN, s. 354, 355.

Ondokuzuncu yüzyıla damgasını vuran, Avrupa'yı uzun yıllar kaynaşma içinde tutup yaşlı kıtadaki gelişmelere hâkim olan Fransız İhtilâli'nin doğduğu Liberalizm ve Nasyonalizm gibi fikir akımları (7) ile en az onlar kadar önemli bir gelişme olan endüstri devriminin (8) tesirleri kısa sürede Osmanlı İmparatorluğu sınırlarına kadar ulaşmış ve toplumu derinden sarsmıştır. Uzun süreden beri yoğunlaşan iç ve dış meselelere çözüm arayan İmparatorluk için bu durum beraberinde yeni ekonomik ve siyâsî problemleri de getirmiştir. Hızla değişen dünyada Osmanlı İmparatorluğu'nun eski düzenini devam ettirebilmesi imkânsız hâle gelecek sosyal, siyâsî, ekonomik, hukûkî alanlarda yeni politikalar tâkip etmek mecbûriyeti doğmuştur. Devletin dağılıp parçalanmaktan kurtulup, eski gücünü kazanabilmesinin tek yolu değişen şartlara cevap verebilecek yeni çözümler üretmek olarak görülmüştür. Bu düşüncenin ilk uygulaması Tanzimat Fermânı olmuş, onu İslahat Fermânı izlemiştir.

İslahat Fermânı, ilân edilmeden hemen önce 1840'lar ve 1850'lerde, sonraki yıllarda Avrupa sahnesine büyük ve tesirli güçler olarak çıkacak olan Alman ve İtalyan birlikleri henüz kurulmamıştır. Avrupa politikasını İngiltere, Fransa ve henüz bir Avrupa devleti olarak kabûl edilmeyen Rusya yönlendirmektedir. Öte yandan daha sonraları Alman birliği içinde yer alacak olan Avusturya ve Prusya da önemli siyâsî güçler olarak ortaya çıkmışlardır.

1815 de Viyana Kongresi (9)'nde alınan kararlarla Fransız İhtilâli ile yaratılan yeni değerler ve güçler bastırılmak, eski düzen sürdürülmek istenmiştir. Ancak Avrupa'ya değişiklik getiren yeni güçler (endüstri devrimi, liberalizm, milliyetçilik), kısa sürede Viyana Kararları'nı etkisiz hâle sokmuş, Fransa'dan başlayıp Avrupa'yı kaplayan bir ihtilâl dalgası yaşanmıştır (10).

- (7) ARMAOĞLU Fahir, 20. Yüzyıl Siyâsî Tarihi (1914 - 1980), Ankara 1983, s. 5.  
 (8) SANDER Oral, Siyâsî Tarih, (teksir), Ankara 1984, s. 145 - 149. Endüstri devrimi iki aşamada ele alınmaktadır. 1870'lere kadar süren birinci aşama demir ve kömürün asıl hammaddeyi teşkil ettiği makineleşme çağıdır ve ayırıcı özelliği makina kullanımının yaygınlaşması sonucu büyük fabrikaların ortaya çıkmasıdır. 1870'lerden sonraki ikinci aşamada ise yeni buluşların üretime uygulanması sonucu kitle hâlinde mal üretimine geçilmiştir.  
 (9) Viyana'da 1815 de akdedilen Metternich'in mimârı olduğu anlaşma ile Rusya, İngiltere, Avusturya, Prusya, Fransa'nın mâğlubiyet fermânını imzâlıyor ve Avrupa devletlerinden herhangi birinin bütün sisteme hâkim olamamasını sağlayacak şartları kabûl ediyorlardı. Temel gâye Fransız İhtilâli ile Avrupa'ya yayılan liberalizm, milliyetçilik akımlarına set çekmek ve eski düzenin devamını sağlamaktı. SANDER, Siyasî Tarih, s. 123 vd.; ÜÇÖK, s. 43 vd.  
 (10) ARMAOĞLU, s. 28; ÜÇÖK, s. 96.

1830 ve 1848 de Fransa'da yaşanan ihtilâller daha çok liberal ve sosyalist bir mâhiyet göstermiş (11), önce II. Cumhûriyet sonra da II. İmparatorluk kurulmuştur. Prusya ve Avusturya'daki ihtilâllerin gerisindeki itici güç ise milliyetçiliktir (12). Meselâ, Avusturya İmparatorluğunda çıkan ihtilâller Macarlar, Çekler, Hırvatlar, İtalyanlar gibi farklı unsurların kendi millî devletlerini kurmak için başlattıkları ayaklanmalardır (13). Yine bu ayaklanmalar sonucu koyu bir mutlakîyetle yönetilen Prusya 1850 de bir anayasa kabûl etmek zorunda kalmıştır (14). İngiltere de liberal gelişmelerden payını almış, seçim ve işçi hakları genişletilmiştir (15).

İslahat Fermânı öncesinde Avrupa'da yaşanan bu gelişmeler bir yandan kıta devletlerinin dış politikalarını, dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerini etkilerken diğer yandan kaynaşmanın kaynağını teşkil eden fikir akımları da İmparatorluğu âdeta kısaç içine almıştır. Endüstri devrimi sonucu üretimin artması ve hammadde ihtiyacı endüstri devrimini yaşamış olan ülkeleri mallarını satacakları yeni pazarlar, ucuz ve bol hammadde bulabilecekleri ülkeler aramaya itmiş ve Osmanlı İmparatorluğu ekonomik ilginin de odak noktasını teşkil etmiştir. Çok yönlü bu gelişmeler İslahat Fermânı'nın ilânında önemli rol oynamışlardır.

## B — Osmanlı İmparatorluğu'nun İç ve Dış Meseleleri

### 1 — Büyük Devletlerle İlişkiler

1839 da ilân edilen Tanzimat Fermânı İngiltere ve Fransa üzerinde olumlu tesirler bırakarak Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir sempati yaratmıştır. Osmanlı devlet adamları, ortaya çıkan durumdan faydalanmak isteyerek, heriki devletle de daha yakın ve sıcak ilişkiler kurabilmek için yoğun bir çaba içine girmişlerdir. Devrin bir diğer güçlü ve etkili devleti olan Rusya ile ise aynı sıcaklıkta bir diyalogu kurmak mümkün olamamıştır. Çünkü Rusya, Avrupa siyâsetinde kuvvetli bir rol oynamaya başladığı günden itibaren Osmanlı İmparatorluğunu tasfiye etmeyi dış siyâsetinin ana prensibi olarak kabûl etmiştir (16). Bu prensibi gerçekleştirdi-

(11) ÜÇÖK, s. 102; AKÇURA Yusuf, Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi, Ankara 1930, s. 54.

(12) ARMAOĞLU, s. 10.

(13) ÜÇÖK, s. 102, 103.

(14) ARMAOĞLU, s. 9. Prusya dışında Hollanda, İsviçre, Danimarka gibi ülkeler de oldukça liberal anayasalar kabûl etmişlerdir.

(15) ÜÇÖK, s. 106, 107.

(16) KARAL Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, İslahat Fermanı Devri (1856-1861), c. VI, Ankara 1976, s. 15.

rebilmek içinse değişen şartlara göre uygulayabileceği üç ana program tesbit etmiştir. Bunlardan birincisi, Osmanlı topraklarını Rus İmparatorluğu'na katmak; ikincisi, imkânlar nisbetinde Osmanlı ülkesini Avrupalı devletlerle paylaşmak; üçüncüsü ise Osmanlı toprakları üzerinde muhtar veya bağımsız devletler kurulmasını sağlamak ve bu devletleri günün birinde himâyesi altına almaktır (17).

Kırım Savaşı arefesinde çar I. Nikola'nın yönetimi altındaki Rus İmparatorluğu Osmanlı ülkesini Avrupalı devletlerle paylaşmak düşüncesine meyletmiş görünmektedir. Plânını gerçekleştirmek konusunda en yakın müttefiki ise Avusturya'dır. Rusya, 1833 de Osmanlı İmparatorluğu ile imzâladığı ve önemli haklar elde ettiği Hünkâr İskeleyi Andlaşması (18)'na İngiltere ve Fransa'nın gösterdiği sert tepkilerden ürkererek (19) Avusturya ile gizli bir anlaşma yapmıştır. Rusya, Münchengratz Sözleşmesi ile, Hünkâr İskeleyi Andlaşmasıyla elde ettiği bâzı avantajları Avusturya'ya vermiştir (20). Ancak, Çar I. Nikola siyâsî emellerini gerçekleştirebilmek için İngiltere'yi Rus saflarına çekmenin mutlak surette gerekli olduğuna inanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'na son darbe indirildiği zaman ortaya çıkacak meseleler sâdece İngiltere'nin yardımıyla çözümlenebilirdi. Diğer taraftan İngiltere de Doğu Akdeniz'deki menfaatleri sebebiyle bir Rus Fransız yakınlaşmasını engellemek istiyordu.

1844 yılında İngiltere ve Fransa arasındaki siyâsî problemler daha da ağırlaşmış, Fransa'nın Afrika'da genişlemesi ve Mısır'daki etkisinin artması İngiltere'yi Rusya'ya yaklaştırmıştır. Sonuçta İngiltere ve Rusya Osmanlı İmparatorluğuna karşı izleyecekleri politika konusunda ortak bir memorandum yayınlamışlar, ardından Avusturyayı'da aralarına ala-

(17) KARAL, c. VI, s. 15.

(18) Hünkâr İskeleyi Andlaşması Mısır'da Mehmet Ali bunalmının yarattığı şartlar sonucunda yeni destekler bulmak gayesi ile imzâlanmıştır. Andlaşmaya göre Osmanlı İmparatorluğu yardım isterse Rusya gerekli yardımı yapacak, ancak Rusya ile Batılı devletlerden birisi arasında savaş çıkarsa Osmanlı İmparatorluğu Çanakkale Boğazı'nı Ruslarla savaş içinde olan devletlere kapatacak, Rus gemileri ise boğazlardan sebestçe geçebileceklerdir.

(19) İngiltere ve Fransa, Rusya'nın Hünkâr İskeleyi Andlaşması ile elde ettiği haklardan öylesine rahatsız olmuşlardır ki, derhal 1841 de Londra Boğazlar Sözleşmesi'ni yapmışlardır. Bu sözleşme ile boğazlar üzerinde Avrupalı büyük devletlerin (İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya) toplu garantisi kabul edilmiştir. Boğazların kapalılığı ilkesi sâdece barış dönemi için geçerli olmuş, savaş durumundaysa Osmanlı İmparatorluğu'na istediği gibi tasarrufta bulunma hakkı tanınmıştır. DANIŞMEND İsmail Hâmi, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. 4, İstanbul 1955, s. 131.

(20) SANDER, Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, s. 141.

rak gizli bir andlaşma yapmışlardır (21). Bu andlaşmaya göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması durumunda taraflar parçalanmanın Avrupa güç dengesini ve kendi güvenliklerini tehdit etmeyecek şekilde gerçekleşmesini sağlayacaklardır. Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu parçalanmadan önce, bu işin nasıl olacağı, hangi siyâsî birimlerin kurulacağı konusunda taraflar önceden anlaşacaklardır (22).

Rusya, İngiltere ve Avusturya 1844'den 1850'lere kadar Osmanlı İmparatorluğuna karşı ortak politika izlerken, Fransa ilgisini daha çok Afrika ve Mısır'a yöneltmiştir. İzlediği dış politika İngiltere ile arasında bir dizi siyâsî problem yarattığı için de üçlü grubun dışında kalmıştır.

1853 yılına gelindiğinde ise ortaya çıkan yeni gelişmeler İngiltere ve Fransa'nın izledikleri politikanın temel çizgilerini değiştirmelerine sebep olmuş, bu durum Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerini bambaşka bir kalıba dökmüştür.

## 2 — Ekonomik Meseleler

Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nu en çok etkileyen ve parçalanma sürecini hızlandıran meselelerden birisi de ekonomik problemler olmuştur. Düzenli bir vergi sisteminin kurulamaması, para değerinin sâbit tutulamaması, isrâfın artması ve rüşvetin önlenememesi, kapitilasyonlar ve ticârî sözleşmelerle yabancı devletlere tanınan mâlî ayrıcalıkların bir çığ gibi büyümesi, devletin ciddi bir bütçe ortaya koyamaması ve bütün bu sebeplerin sonucunda dış borçlanmaya gidilmesi İmparatorluğun ekonomik ve mâlî çöküşünü hazırlamıştır (23).

Tanzimat Fermânı'nın ilânı ile iltizam usûlü kaldırılarak (24), devlet gelirlerinin merkezin daha sıkı denetimi altına alınmasına çalışılmıştır. Fakat bu konuda önceden ciddi bir hazırlık yapılmadığı için iki yıl sonra tekrar iltizam düzenine geri dönmüştür. Böylelikle devlet gelirleri sağlıklı bir şekilde toplanamamış, mültezimler haksız kazanç sağlarken hazine bomboş kalmıştır.

Paranın istikrarsızlığı Osmanlı mâliyesinin kronik hastalığı haline gelerek mâlî çöküşün temellerini hazırlamıştır. II. Mahmut devrinde

(21) KARAL, c. V, s. 227.

(22) SANDER, Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, s. 143.

(23) KARAL, c. VI, s. 203; SANDER, Siyasî Tarih, s. 210.

(24) Tanzimat Fermânı'nın ilânından sonra vergi usûlünde daha merkeziyetçi bir sistem benimsenerek mültezimlerin görevlerine son verilmiş, sancak ve kazâlara resim ve vergileri devlet adına toplamak üzere muhassıl ünvanı ile geniş yetkilere sâhip memurlar gönderilmiştir. KARAL, c. VI, s. 202.

«kaime adıyla çıkarılan kağıt paralar ki bunlar %8 faizli hazine bonusu şeklinde ve yüz kuruş değerinde idi, her türlü garantiden mahrum oldukları için kısa zamanda değerden düşmüşlerdir (25). 1840 da Bâb-ı Alî, Avrupalı devletlere başvurarak, bu devletlerin vatandaşlarını «kaimeleri para olarak kabûl etmeye» davet etmelerini istemişse de ilgili devletlerin desteğini sağlayamamıştır. 1842 yılında uzmanların tavsiyesine uyularak eski mâdeni paralardan bir kısmı tedâvülden kaldırılıp yerine Avrupa mâdeni paralarının benzeri olan mecîdiyeler çıkarılmıştır. Ayrıca yabancı paralar yasak edilmiş ve kambiyo da sâbitlik sağlanmaya çalışılmıştır (26). Ancak, kapitilasyonların olumsuz tesirleri Avrupa'nın endüstri devrimi sonucunda ulaştığı seviye, buna karşılık Osmanlı sanayiinin gelişmemesi, ithalât- ihrâcat dengesinin ithâlât lehine bozulması Osmanlı parasının değerini kaybetmesine sebep olmuştur.

1850'lere gelindiğinde artık mâlî çöküntü son derece tehlikeli boyutlara ulaşmıştır. Hazine bomboştur, tedâvüldeki para sürekli değer kaybetmekte, ciddi bir bütçe yapılamamakta, gelir ve giderleri dengede tutacak idârî usuller bir türlü uygulanmamaktadır. Sultan Abdülmecid dış borçlanma konusunda isteksizdir. Çünkü borç para karşılığında Avrupalı devletler Osmanlı İmparatorluğu'nu ağır müeyyideler altına sokmak istemektedirler. 1851 yılında ticâret açığından doğan borçların süresi dolduğunda iki aylık süre içinde 600.000 sterlinin Londra'ya transferi mecbûriyeti ortaya çıkınca mâliyyede tehlike çanları çalmaya başlamış, 1852 sonlarına doğru Osmanlı Hükümeti özel temsilcisi kanalıyla geçici bir dış borç sözleşmesi imzalamıştır (27). Sadrâzam Âlî Paşa'nın hükümdâra sözleşme hakkında bilgi vermeden parayı kullanmaya başlaması üzerine Sultan Abdülmecid, Paşa'yı görevinden azlederek, Mehmed Ali Paşa'yı sadârete getirmiş ve borç sözleşmesi feshedilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlı Hazinesinin boşaldığı ve Bâb-ı Alî'nin ya dış borç almak yahud da ordularını maaşsız ve mâlzemesiz bırakmak tercihi karşısında kaldığı Kırım Savaşı'nın başlangıcında bile dış borç almamak konusunda direnmiştir. Fakat parasızlıktan savaşın yenilgi ile sonuçlanması ihtimâlî üzerine 1854 yılında Batı'dan, yâni o andaki müttefiklerinden ilk borcu almak mecbûriyetinde kalmıştır. 1855 yılının yazında alınan ikinci borç karşılığında ise teminat gösterilmek zorunda

(25) ENGELHARDT, Tanzimat, (çeviren: DÜZ Ayla), İstanbul 1976, s. 54; SHAW Stanford J. - SHAW Ezel Kural, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c. 2, İstanbul 1983, s. 131.

(26) ENGELHARDT, s. 54.

(27) SANDER, Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, s. 138. Bâb-ı Alî temsilcilerinin 1852 eylülünde imzaladıkları sözleşmeye göre 50.000.000 frank borç yirmi-üç yıl içinde %6 faiz ile ödenecek ve 11.000.000 derhal teslim edilecektir.

kalınmış ve Mısır'ın vergi geliri ile İzmir ve Suriye Limanlarının gümrük geliri karşılık gösterilmiştir (28). Bütün bu şartlardan daha önemlisi ise İngiltere'nin büyükelçisi Canning aracılığıyla dış borçlanma karşılığında Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimüslim tebâyaya birtakım haklar tanımasını istemesidir (29). Osmanlı Hükümeti, böyle bir mükellefiyeti asla kabûl edemeyeceğini bildirdiyse de bundan bir yıl sonra 1856 da tamâmen gayrimüslim tebâyaya yönelik olan İslahat Fermânı'nı ilân etmiştir. Böylelikle Osmanlı târihinde mâlî zorluklar ve dış borçlanma karşılığında yabancı devletlerin doğrudan Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışmaları sürecide başlamış, devletin gelir kaynakları dış borçlara tahsis edilmiş, borçların faizleri bile yeni borçlar alınarak ödenmeye çalışılmıştır.

Aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün en önemli sebeplerinden olan mâlî buhrânın temelini çok derinlerde aramak gerekir. Bunlardan birincisi, ilk ve orta çağlarda doğuyu batıya bağlayan ticâret yolları üzerinde bulunan İmparatorluğun yeni çağ başlarında Güney Afrika Deniz Yolu'nun ve buharlı gemilerin keşfedilmesi sonucu deniz ticâretinin gelişmesi sebebiyle eski önemini kaybederek Avrupa ve Asya ticâretindeki hayâti fonksiyonunun son bulmasıdır (30). İkinci sebep, Avrupa'nın endüstri devrimini gerçekleştirip, fabrikalarda ucuz ve seri üretim yapmasına karşılık Osmanlı İmparatorluğu'nun benzer bir gelişmeyi yaşayamamasıdır. Kapitilâsyonların etkisiyle son derece düşük olan gümrük vergileri sebebiyle ülke âdeta Avrupa devletlerinin açık pazarı durumuna gelmiş, zâten cılız olan endüstrisi gelişmeden çökmüştür. 1838 yılında İngiltere ile imzâlanan Ticâret Sözleşmesi (31), Osmanlı İmparatorluğu'nun emekleme devresindeki endüstrisini Avrupa rekâbeti karşısında tamamen savunmasız bırakmıştır. Herşeyi dışardan ithâl etmek, karşılığında ise değerini günden güne kaybeden bir para ile hammadde ihraç etmek dış ticâret dengesini düzeltilemeyecek şekilde bozmuştur. Bütün bu faktörlere iç yapıdan gelen rüşvet, israf gibi bozukluklar eklenip dış borçlanma kaçınılmaz olunca durum, içinden çıkılmaz bir hâl olarak İslahat Fermânı'nın önemli dayanaklarından birini hazırlamıştır.

(28) KARAL, c. VI, s. 210, 211.

(29) SANDER, Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, s. 139.

(30) KARAL, c. VI, s. 215.

(31) Mısır meselesinde İngiltere'den görülen yardım üzerine imza'lanan Ticâret Sözleşmesi Tanzimat Fermânı'nın temellerinden birisidir. Bu sözleşme ile Osmanlı gümrük duvarları indirilmiş, İngiltere Akdeniz'de ticâri bakımdan üstün bir duruma geçmiş, böylelikle İngiltere'nin onaltıncı yüzyıldan beri Doğu pazarlarına yönelme politikası mutlu sona ulaşmış ve başarılı olmuştur. ORTAYLI İlber, Türkiye İdare Tarihi, Ankara 1979, s. 262; MARDİN, s. 167.



### 3 — 1848 İhtilâllerinin Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkileri - Ayaklanmalar ve Mülteciler Meselesi -

Çalışmamızın başında Islahat Fermânı öncesinde uluslararası ortamın değerlendirmesini yaparken üzerinde durduğumuz gibi 1830 ve 1848 İhtilâlleri sâdece Orta Avrupa'da kalmayıp, Doğu Avrupa ve Balkanlar'a kadar ulaşmıştır (32). Osmanlı İmparatorluğu sınırlarına gelip dayanan bu etkiler İmparatorluk için birtakım yeni problemler yaratmıştır. Fransız İhtilâli'nin en önemli fikrî akımlarından olan milliyetçilik (nasyonalizm) 1830 ve 1848 İhtilâlleri ile daha da güçlenerek nüfûz alanını genişletmiş, çok geçmeden Osmanlı İmparatorluğu üzerinde de etkileri hissedilmiştir. Özellikle hıristiyan tebâyı etkisi altına alan milliyetçilik akımı azınlıkların Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma eğilimlerini güçlendirmiş; ilk örnek olarak 1830 yılında Yunanistan bağımsızlığını ilân etmiştir.

1848 yılında ihtilâller bütün Avrupa'yı kaynaşma içinde tuttuktan sonra İmparatorluğun bir eyâleti olan Romanya (Memleketeyn, Eflâk, Buğdan)'ya da ulaşmıştır. Önce Buğdan ardındanda Eflâk'ta patlak veren, liberal ve milliyetçi nitelik taşıyan ayaklanmalar Bâb-ı Alî tarafından bastırıldıysa da Avrupa'yı sarsan yeni fikirlerden tedirgin olan Rus Çarı I. Nikola Buğdan'a asker sevketmiş, bunun üzerine Osmanlı birlikleri de Eflâk'a girmişler ve iki devlet bir savaşın eşiğine kadar gelmişlerdir (33). Sonuçta Rusya'nın teklifi üzerine Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya, Balta Limanı Andlaşmasını (34) yaparak meseleyi çözmüşlerdir.

1848 İhtilâllerinin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki bir diğer etkisi «mülteciler meselesi» olmuştur. 1830 ve 1848 İhtilâllerinin yaydığı fikirler sonucu Macarlar Avusturya hâkimiyetine karşı ayaklanarak bağımsızlıklarını ilân etmişler, Leh milliyetçileriyle birleşerek Macar-Leh ordusunu kurmuşlardır. Bunun üzerine Avusturya İmparatoru François-Joseph Rus çarından yardım istemiş ve general Pashinewitch komutasındaki ikiyüzbin kişilik Rus ordusu Macaristan'a girip Macar ve Leh milliyetçilerini bozguna uğratmıştır (35). Bu gelişmelerden sonra Macar ve

(32) DANİŞMEND, s. 138.

(33) ÜÇOK, s. 110; DANİŞMEND, s. 138; ENGELHART, s. 63.

(34) Balta Limanı Andlaşması ile muhtemel bir Rus - Osmanlı Savaşı önlenmiş oluyordu. Bu Andlaşmaya göre Rusya, yedi yıllık bir süre için Eflâk-Buğdan'da Osmanlı İmparatorluğu ile eşit haklara sâhip olacak, düzen sağlanıncaya kadar her iki devlette Eflâk - Buğdan'da kuvvet bulunduracaklardı. Ayrıca her iki tarafın birer komiseri de Eflâk - Buğdan ile ilgili meseleleri halledeceklerdi. ÖZTUNA Yılmaz, Türkiye Tarihi, c. 11, İstanbul 1967, s. 199, 200; SHAW, s. 174, 175.

(35) ÖZTUNA, c. 11, s. 200; DANİŞMEND, s. 139; SHAW, s. 175; KARAL, c. 5, s. 218, 219.

Lehlerin bir kısmı Osmanlı topraklarına sığınmışlardır. Rusya ve Avusturya Osmanlı Hükümetine bir nota vererek derhal mültecilerin iadesini istemişlerse de Fransa ve İngiltere'nin de desteğini alan Bâb-ı Alî, tek-lifi şiddetle reddetmiştir. Rusya ile yeniden bir savaş ihtimâli belir-diyse de Fuat Paşa'nın Rusya ziyâreti sonucunda Çar isteklerinden vazgeçmiş, Macar mülteciler Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirilirken, Leh mülteciler de Fransız ve Amerikan himayesi altına girmişlerdir (36).

Böylelikle Eflâk - Buğdan ve mülteciler meselesi sebebiyle bir sava-şın eşiğine gelen Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu problemlerini uzlaşa-rak halletmişlerdir. Ancak heriki tarafında tahammül gücünü zorlayan olaylar yeni bir bunalımın anlaşma ile çözümlenmesini imkânsız hâle ge-tirmiştir. Nitekim, kısa bir süre sonra ortaya çıkan meseleler bardağı ta-şırın son damla olmuş, ardından Kırım Savaşı başlamıştır.

#### 4 — Kırım Savaşının Sebepleri ve Sonuçları

##### a — Kutsal Yerler (Makaamât-ı Mübâreke) Tartışması

Kırım Savaşı'nı başlatan kıvılcım olan Filistin'deki Kutsal Yerler (37) konusundaki tartışma uzun süre küllenmiş olarak beklemiştir. Kudüs, her üç semâvî dinde de (Müslümanlık, Hıristiyanlık, Yahudilik) kutsal bir şe-hirdir. Ancak, 1853 yılındaki Kutsal Yerler tartışması katolik ve ortadoks mezhebi ile, bunların koruyucusu olarak geçinen Rusya ve Fransa ara-sında çıkmıştır. Ortadoksları Rusya, katolikleri ise Fransa desteklemek-tedir (38).

Makaamât-ı Mübâreke olarak kabûl edilen yerlerin anahtarlarının muhafazası, çeşitli hizmetlerinin ifâsı Kânûnî Devri'nde katoliklere bira-kılmışken Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa arasında ortaya çıkan bir-takım ihtilâflar sebebiyle 1740 yılında bu ayrıcalıklar ortadokslara veril-miştir (39).

1850 yılına gelindiğinde Fransa, 1740 kapitilâsyonlarıyla katoliklerin ellerinden alınan hakların iadesine ve Kamame Kilisesi'nin tamirat hak-kını isteyince Bâb-ı Alî meseleyi incelemek üzere bir komisyonun kurul-

(36) Mülteciler meselesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. KARAL, c. V, s. 220 vd., ÖZTUNA, c. 11, s. 200, 201.

(37) Kutsal yer olarak kabûl edilen makamlar; Kamame Kilisesi, İsâ'nın Kab-ri, Meryem'in Türbesi, Beyt-ül Lâhim Kilisesi, Tahnül-Atik Alanı, Mağ-rat-ül Reate, Mağrat-ül Mehd, Hacer-i Muktesil'dir.

(38) DANIŞMEND, s. 141; ÖZTUNA Yılmaz, Başlangıcından Zamanımıza Ka-dar Türkiye Tarihi, c. 12, İstanbul 1967, s. 7.

(39) DANIŞMEND, s. 141.

masına karar vermiştir. Durumdan rahatsız olan Rus Çarı Sultan Abdülmecid'e bir mektup yazarak kutsal yerlerde statikonun korunmasını, yoksa harekete geçeceğini bildirmiştir. 1852 de komisyon kutsal yerlerin ortadoks ve katoliklerin müşterek malı olduğu karârına varınca Fransa, kararı kabûl etmekle birlikte, 1740 Andlaşması'ndan doğan haklarının saklı olduğunu açıklamıştır. Fransa'nın uzlaşmaya yatkın tutumuna karşılık, Rusya, meselenin üzerine inatla yürümüş ve Kudüs'te resmen okunacak bir fermanla ortadoksların haklarının bütün gelecek için tanınmasını istediği gibi, Küçük Kaynarca Andlaşmasına dayanarak Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan bütün ortadokslar üzerinde koruma hakkı olduğunu da iddia etmiştir. Meselenin hâll edilmesi için de Mençikof'u olağanüstü elçi olarak İstanbul'a göndermiştir. Bâb-ı Alf, İngiltere ve Fransa'nın da desteğini alarak Rus isteklerini reddedince Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ile siyâsî ilişkilerini kesmiş ve bir süre sonra da Rus ordularının Prut'u geçmesiyle Kırım Savaşı başlamıştır (40).

#### **b — Kırım Savaşı Öncesinde Avrupalı Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu Hakkındaki Düşünceleri**

Çalışmamızın «Büyük Devletlerle İlişkiler» bölümünde ayrıntılı bir biçimde üzerinde durduğumuz gibi, 1844 yılında yaptıkları gizli bir sözleşme ile İngiltere ve Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ortak bir politika izlerken, İngiltere ile arasında ihtilâflar bulunan Fransa, bu ittifâkın dışında kalmıştır. 1853 yılına gelindiğinde ise uluslararası ortam ve şartlarda birtakım yeni gelişmeler olmuştur. 1850'lerin başlarında İngiltere ve Fransa arasındaki meselelerin tek tek çözüme bağlanması, buna karşılık, Rus - Fransız ilişkilerinin giderek bozulması (41), Rus Çarı I. Nikola'da Osmanlı İmparatorluğu'na karşı İngiltere ile ortak bir politika izleyemeyeceği endişesini doğurmuştur. Bu endişe, 1853 ilkbaharında Çar'ı İngiltere ile St. Petesburg'daki İngiliz büyükelçisi Sir Hamilton Seymour aracılığıyla Osmanlı mirâsının barışçı bir şekilde paylaşılması konusunda gizli görüşmelere yöneltmiştir (42). Osmanlı İmparatorluğu için kullanılan «Avrupa'nın Hasta Adamı» deyimi, dünya çapındaki yaygın kullanımını işte bu Çar - Seymour görüşmelerine borçludur.

1853 de St. Petesburg Kış Sarayı'nda verilen bir baloda Çar I. Niko-

(40) Kutsal Yerler tartışmasıyla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. ÜÇÖK, s. 111, 112, 114, 115; KARAL, c. V, s. 229 - 235; SHAW, s. 176, 177; DANIŞMEND, s. 141, 143.

(41) Özellikle Kutsal Yerler tartışmasının ortaya çıkardığı gelişmeler Rus - Fransız ilişkilerinin gerginleşmesine yolaçmıştır.

(42) SANDER, Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, s. 143; KARAL, c. V, s. 227.

(43) KARAL, c. V, s. 228.

İa, İngiliz elçisi Seymour'a yaklaşarak şöyle demiştir: «Kollarımız arasında hasta bir adam var. Çok hasta. Size açıkça söylemeliyim ki, gereken bütün tedbirleri almadan önce onu günün birinde kaybetmemiz büyük bir felâket olacaktır» (43). Çarın ifâde tarzından da kolayca anlaşılacağı gibi Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun süre yaşayamayacağı görüşündedir. Bu sebeple herhangi bir parçalanma durumunun Avrupa'da karışıklık ve anarşiye yolaçmaması için İngiltere ve Rusya'nın aralarında önceden anlaşmaları gerekmektedir. Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki mîrasına konarken, Mısır ve Girit'de İngiltere'ye verilmelidir (44).

İngiltere ve Rusya arasında görüşmeler ceryan ederken Avrupa'nın bir diğer etkili gücü olan Fransa, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde kurmak istediği üstünlükten rahatsızlık duyarak bu konuda İngiltere ile ortak hareket etmek istemektedir. İngiltere'yi kendi saflarına çekmek için elindeki en önemli kozu oynamaktan da çekinmemektedir. Bu koz da Belçika'dır. 1853 Martında Fransa'nın Brüksel büyükelçisi Belçika Dışişleri Bakanı'na Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kesin üstünlük sağlaması hâlinde Fransa'nın Belçika'yı işgâl edebileceği tehdidinde bulunmuştur (45).

İşte bir yandan Fransa'nın tehdidi diğer yandan da İngiliz kamuoyunda Rusya aleyhine uyanan tepkiler İngiltere'nin Rus tekliflerini reddetmesine yolaçmıştır. İngiliz Hükümeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun daha uzun yıllar varlığını koruyacağına inandığını ve İmparatorluğun yıkılmasını çabuklaştıracak anlaşmaları imzâ etmek istemediğini bildirmesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması ile ilgili başlatılmış olan gizli İngiliz - Rus görüşmeleri sona ermiştir (46). Bundan sonra Çar I. Nikola, hasta adamın mîrâsı hakkında tek başına tedbirler almaya girişmiş ve Kutsal Yerler tartışmasını bahane ederek Osmanlı - Rus Savaşını başlatmıştır.

### **c — Savaşın Başlaması, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Yanında Yer Almaları**

Bâbı Alî'nin, Rus ultimatomunu kabûl etmemesi ve Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerini kesmesinin akabinde Rus orduları Prut'u geçerek Eflâk ve Buğdan'a girmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere'nin tavsiyesi üzerine Rusya'ya hemen savaş açmamış, gelişme-

(44) ÜÇÖK, s. 112; KARAL, c. V, s. 228.

(45) SANDER, Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, s. 144.

(46) ÜÇÖK, s. 114.

leri bekleyerek sadece Rusya'yı protesto etmekle yetinmiştir (47). Bu arada İngiltere, Fransa, Avusturya, Prusya anlaşmazlığın çözümü için Viyana'da toplanarak bir nota (48) hazırlamışlardır. Çar Prusya'nın ısrarı üzerine notayı kabûl etmiş, ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun da nota-da herhangi bir değişiklik yapmadan aynen kabûl etmesini istemiştir. Bâb-ı Alî, Viyâna notasını metinde bâzı değişiklikler yapılması şartıyla kabûl edebileceğini bildirince anlaşma sağlanamamıştır (49). Osmanlı İmparatorluğu'nun Eflâk ve Buğdan'ın boşaltılması konusunda verdiği ultimatomu Rusya reddedince toplanan meşveret, savaş açılmasına karar vermiş, 4 Ekim 1853'de savaş ilân edilmiştir (50).

Ömer Hilmi Paşa'nın komutasında Tuna'yı geçen Türk birlikleri başlangıçta Rus ordularına karşı üstünlük sağlamıştır. Fakat daha sonra Sinop Limanı'na sığınan Türk Donanması, Ruslar tarafından yok edilince İngiltere ve Fransa, İmparatorluğa aktif olarak destek sağlamayı uygun bulmuşlardır. Viyana'da toplanan büyük devletler Konferansında, ki bu Konferansa İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya katılmıştır, Rusya'nın Eflâk ve Buğdan'ı derhal boşaltması, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması, bunun karşılığında ise İmparatorluğun gayrimüslim tebâsının durumlarının düzeltilmesi ile ilgili tedbirlerin alınması kararlarına varılmıştır (51).

Çar, Viyana'da alınan kararları reddedince İngiltere ve Fransa Osmanlı İmparatorluğu ile askerî yardım andlaşması imzalayarak İmparatorluğun yanında savaşa girmişlerdir. Avusturya ve Prusya'nın başlangıçta tarafsız kalmayı tercih ettikleri Kırım Savaşında Piyamonte Krallığı da İtalyan millî birliğinin kurulması için İngiltere ve Fransa'nın destek ve sempatisini kazanmak amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında savaşa girmiştir.

(47) Rus Çarı I. Nikola Avrupa devletlerine gönderdiği beyannâmede amacının savaş olmadığını sadece Rusya'ya andlaşmalarla tanınmış olan haklara saygı duyulmasını temin etmek olduğunu açıklamıştır.

(48) Notaya göre, Bâb-ı Alî, Rusya'ya ortadokslar konusunda bir takım teminatlar verecekti. KARAL, c. V, s. 239.

(49) ÜÇÖK, s. 115, 116; KARAL, c. V, s. 238 - 240.

(50) DANİŞMEND, s. 145, 146.

(51) Viyana Konferansı'nda alınan kararlara göre vatandaşlar kânun önünde eşit olacak, bütün Osmanlı tebâsı cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin memur olabilecekler, mahkemelerde hristiyanların da şahitliği geçerli sayılacak, karma mahkemeler kurulacak, hristiyan tebânın ödediği haraç kaldırılacaktır. Kolaylıkla görülebileceği gibi, Viyana Konferansı'nda kabûl edilen ilkeler aynen 1856 da ilân edilen İslahat Fermanı'nda yeralmıştır.

Ruslar, Silistre'de Türklere yenilip Eflâk ve Buğdan'ı boşaltınca Osmanlılar'la anlaşan Avusturya bu bölgeyi işgâl etmiş, müttefikler de Kırım'a asker çıkararak Rusya'yı barışa zorlamak istemişlerdir. Ruslar'ın elinde bulunan Sivastopol'ün düşmesi ve Çar I. Nikola'nın ölüp, yerine II. Aleksandr'ın geçmesi üzerine yeni Rus Çar'ı barış istemiş ve Paris Barış Andlaşması ile Kırım Savaşı resmen sona ermiştir (52).

Burada ilginç olan nokta 1853'lerden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan gayrimüslimlerin durumlarının düzeltilmesi ile ilgili tavsiyelerin büyük devletler tarafından sürekli canlı tutulmasıdır. Kırım Savaşı başlamadan önce Viyana'da toplanan konferansta temel prensiplerden biri olarak kabûl edilen bu konu, savaş biterken Avusturya'nın Rusya'ya barış şartları konusunda verdiği ultimatomda da yer almıştır (53). Bu da göstermektedir ki Avrupalı müttefikler Osmanlı İmparatorluğu'na gayrimüslimlerle ilgili düzenlemeleri kabûl ettirmekte kararlıdır. Bunu muhtemel bir barışın ana şartı olarak görmektedirler.

### C — Islahat Fermânı'nı Hazırlayan Sebeplerin Değerlendirilmesi

#### 1 — İngiltere Açısından Islahat Fermânı'nı Gerekli Kılan Sebepler

Islahat Fermânı'nın ilân edildiği ortam ve şartlar gözönüne alındığı takdirde kolaylıkla anlaşılabilirliği gibi büyük devletlerin özellikle İngiltere ve Fransa'nın Fermân'ın hazırlanışında önemli etkileri olmuştur. İngiltere'nin Islahat Fermânı'nın ilânı konusunun üzerine ısrarla gitmesinin birtakım sebepleri vardır. Kısaca bu sebepleri değerlendirirsek şu noktaları tesbît edebiliriz :

İngiltere, 1798'den 1878'e kadar olan devrede Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü korumak politikasını izlemiştir (54) ve İmparatorluk'la ikili ilişkilerini bu temel politika prensibi üzerinde şekillendirmiştir. İngiltere'yi böyle bir dış politika izlemeye iten faktörler birden fazladır. Ondokuzuncu yüzyıla büyük bir İmparatorluk olarak giren İngiltere'nin en geniş ve hayâti parçalarından birini 1756 - 1763 Yedi Yıl Savaşları sonunda Fransa'dan aldığı Hindistan teşkil etmektedir. Ekonomik açıdan da büyük bir öneme sahip olan Hindistan'ın İngiltere ile bağlantısı Mısır, Akdeniz ve Cebelitârik Boğazı'ndan geç-

(52) Kırım Savaşı ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. ÖZTUNA, c. 12, s. 9 - 18; ÜÇÖK, s. 116 - 120; KARAL, c. V, s. 240 - 246; DANIŞMEND, s. 146-162.

(53) Ultimatomla göre barışın tesis edilebilmesinin şartlarından birisi de İmparatorluğun hıristiyan tebâsinin andlaşmalarla tanınmış olan haklarının yenilenmesidir. KARAL, c. V, s. 247.

(54) ARMAOĞLU, s. 44.

mektedir. «İmparatorluk Yolu» denilen bu hat 1792'lerde Rusya ve Avusturya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu yenilgiye uğratmaları ve Rusya'nın Boğazlara yerleşme girişiminden sonra ciddi bir tehdit karşısında kalmıştır (55). Böylelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun amansız düşmanı olan Rusya, İngiltere açısından da büyük bir tehlike oluşturur hâle gelmiştir.

Hindistan dışında Akdeniz de İngiltere için büyük bir öneme sahiptir. Gerek Hindistan ve Doğu ticaret yollarının güvenliği gerekse Akdeniz'deki ticârî ve iktisâdî menfaatleri açısından başta Rusya olmak üzere iktisâdî bakımdan büyük bir gelişme içinde olan Fransa ve Avusturya İngiltere için tehdit teşkil etmektedirler. Eskiden beri en büyük emeli sıcağın denizlere ulaşmak olan Rusya'nın karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının devamı Rusların Akdeniz'e inmesini önlemekte ciddi bir engel teşkil etmekteydi (56). Rusya dışında Fransa ve Avusturya da Akdeniz'e yayılmak ve yerleşmek arzusunda idi. Bu arzularsa ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun zararına ve Akdeniz dengesinin İngiltere aleyhine değişmesiyle gerçekleşebilirdi. Kısacası tehlike ve düşmanlar ortakdı.

İşte İngiltere, bir yandan sömürge imparatorluğunun güvenliği diğer taraftan da Akdeniz'deki menfaatlerinin devamı açısından herhangi bir Avrupa devletinin Avrupa'ya tahakküm ederek Avrupa dengesini bozmasını istemiyordu. Avrupa'nın siyâsî statüsündeki değişiklik bir tek devletin tek yanlı irâdesiyle değil, ancak «Avrupa Uyumu» içinde diplomasi yoluyla yapılmalıydı (57). Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması Avrupa uyumunu bozacağından İngiltere, şiddetle İmparatorluğun toprak bütünlüğünü savunmaktaydı.

Yukarıda sayılan politik sebeplerin yanısıra ekonomik faktörler de İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu saflarında yer almasını zarûri kılıyordu. 1838 Ticâret Sözleşmesi ile İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticârî ilişkilerin çapı genişlemişti. Osmanlı Ülkesi, İngiltere için hem iyi bir pazar hem de tükenmez bir hammadde kaynağı idi. Üstelik çeşitli imtiyaz ve muafiyetler elde eden İngiliz sermayesi Osmanlı topraklarına yerleşmeye başlamıştı (58).

Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması politikasını benimseyen İngiltere'ye göre, İmparatorluğun varlığını sürdürebilmesi için ilân edilecek bir ferman çerçevesinde ıslahat yapılması, gayri-

(55) ARMAOĞLU, s. 44.

(56) KARAL, c. VI, s. 16.

(57) SANDER, Siyasî Tarih, s. 219, 220.

(58) SOYSAL Mümtaz, 100 Soruda Anayasanın Anlamı, İstanbul 1979, s. 24, 25; KARAL, c. VI, s. 17.

müslimlere yeni hak ve imtiyazlar verilmesi mecbûri ve faydalıdır. Aksi takdirde Rusya ortadoksları, diğer yandan da Fransa katolikleri himâye etmek bahanesi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışacaklardır. Böyle bir durumda ise hem İmparatorluğun parçalanma süreci hızlanacak hem de her geçen gün daha fazla hak ve imtiyazlar elde eden Rusya ile Fransa Osmanlı İmparatorluğu'nun dış politikasına da kendi istekleri doğrultusunda yön vermeye başlayacaklar ve İngiltere'nin menfaatleri büyük bir tehdit altına girecektir.

Yine, gayrimüslim tebâ ile ilgili yeni düzenlemelerin yapılmaması milliyetçilik gibi fikir akımları ve yabancı devletlerin müdahaleleri sonucu her an harekete geçmeye hazır olan gayrimüslimlerin huzursuzluğunu artıracaktır. Bu grupların girişecekleri muhtemel hareketler ise İmparatorluğun kısa sürede parçalanmasına yolaçacaktır.

Islahat Fermânı'nın ilânını kaçınılmaz gören İngiltere'nin böyle bir ıslahatın şartları ya da uygulanması konusunda resmî bir tezi olmamış, konu İstanbul'daki İngiliz elçilerinin ehliyet ve dirâyetlerine bırakılmıştır.

## 2 — Fransa, Rusya, Avusturya Açısından Islahat Fermânı'nı Gerekli Kılan Sebepler

Islahat Fermânı öncesinde Avrupa'nın güç dengesini lehine çevirip, üstünlük sağlamak mücâdelesini veren Fransa da en az İngiltere kadar Osmanlı İmparatorluğu ile yakından ilgilenmiştir. Atlantik ötesindeki sömürgelerini İngiltere'ye kaptırdıktan sonra Akdeniz'de büyük bir sömürge İmparatorluğu kurmayı dış politikasının ana hedefi hâline getiren Fransa, 1798 Mısır başarısızlığının ardından 1830 da Cezâyir'i ele geçirmiştir. Bir taraftan Avrupa'da hâkim güç olmak diğer taraftan da sömürge İmparatorluğu'nu genişletebilmek için Avrupa'ya tahakküm etmeye çalışan diğer devletleri tabii rakip olarak gören Fransa, İngiltere, Avusturya ve Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu'nu müttefik olarak safalarına çekmeyi arzulamış ve Avrupalılaşıma çabaları içinde olan İmparatorluğun Fransa'yı örnek almasını empoze etmiştir (59).

Siyâsî menfaatlerin yanısıra ekonomik menfaatlerin mevcûdiyeti de Fransa'yı Osmanlı İmparatorluğu'nu bir ıslahat programına iknâ etmeye itmiştir. Kapütülâsyonlar ve ticaret andlaşmalarıyla elde ettikleri imtiyazlar sonucu 1839'dan sonra Osmanlı - Fransız ticaret ilişkilerinin hacmi genişlemiştir. Siyâsî ve ekonomik menfaatlerinin aynı noktada birleşmesi Fransa'yı tıpkı İngiltere'ninki gibi bir politika izlemeye itmiş ve Fransa

(59) KARAL, c. VI, s. 18; BERKES Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara 1973, s. 191.



da Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumayı değişmez bir dış politika olarak kabûl etmiştir. Hıristiyan ve müslüman tebânın arasında hukûkî ve siyâsî eşitliğin sağlanmasıyla İmparatorluğun kuvvet kazanacağı görüşünde olan Fransa, siyâsî menfaatleriyle Fransız idealizmini ustalıkla birleştirerek, merkezî bir idâre ve ittihad-ı anasır şeklinde formüle ettiği ıslahat programını Osmanlı Hükûmetine benimsetmek için mücâdele etmiştir (60). Fransa'yı İslahat Fermânı misyonunun baş destekleyicilerinden olmaya iten mânevî bir faktörün mevcûdiyetinden de sözedilebilir, ki bu faktör de dindir. Avrupa hâkimiyetini ele geçirmeyi hedefleyen ve katoliklerin hâmesi rolüne büyük bir istekle sarılan Fransa tabiidir ki, İmparatorluk'taki katoliklerin imtiyazlarının genişletilmesi yolunda da büyük çabalar harcaacaktır.

Muhtelif tesirlerin baskısı altında bir ıslahat programını kaçınılmaz gören Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi hâline bırakılmasının doğru olmayacağı, Osmanlı Hükûmetinin teşvik, tehdit ve hattâ tazyik edilmesi gerektiği inancındadır; bu yolda da gerekli girişimleri yapmıştır.

Her ne kadar Kırım Savaşı aleyhine sonuçlanmış olsa dahi Avrupa'da büyük bir güce sâhip olan ve Osmanlı İmparatorluğu için ciddi bir tehlike teşkil eden Rusya da İslahat Fermânı'nın ilân edilmesinden yanadır. Osmanlı İmparatorluğu'nu tasviye etmek politikasını Kırım Savaşı'nın sona ermesinden sonra da büyük bir istekle muhafaza eden Rusya, sâdece taktik değiştirmiştir. Bir süre için toprak almak politikasından vazgeçerek, Osmanlı Toprakları üzerinde muhtar ve bağımsız devletler kurulmasını sağlamak ve bu devletleri himayesi altına almak politikasını benimsemiştir. Bunun için de İslahat Fermânı'nın ilânını desteklemektedir. Zira, böylelikle hem Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışmak imkânı artacak hem de gayrimüslim tebânın İmparatorluktan kopması kolaylaşacaktır (61).

Devrin etkili devletlerinden olan Avusturya da İslahat Fermânı'nın ilân edilmesinden yanadır. Orta Avrupa'da târîhî ve siyâsî mevkiini muhafaza edebilmek için Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya tarafından tasfiye edilmesi veya Avrupa devletleri arasında paylaşılması ihtimâlinde

(60) KARAL, c. VI, s. 18.

(61) DAVISON Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire*, Gordian Press, New York 1973, s. 150 vd. Rusya aslında, cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin kânunlar önünde eşitlik sağlanması prensibine karşıydı. Çünkü bu prensip uygulanabilirse Osmanlı İmparatorluğu kuvvetlenebilirdi. Oysa cemaatlerin imtiyaz ve muafiyetleri gözönünde tutulmak sûretiyle milliyet esâsına göre bir teşkilâtlanma sağlanabilirse Rusya'nın hedefleri gerçekleştirilebilir ve İmparatorluk parçalanabilirdi.

rahatsızlık duyan Avusturya, İmparatorluğun mevcûdiyeti muhafaza etmesini istemektedir. İmparatorluğun ömrünün uzaması için de bir ıslahat yapılması gerekmektedir. Ancak bu ıslahat Batılı müesseseler göz-önüne alınarak değil, Türklerin kendi gelenek, görenek ve dinî kuralları çerçevesinde yapılmalıdır (62).

Görüldüğü üzere Avrupa siyâseti üzerinde söz sâhibi olan bütün devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir ıslahat yapılması fikrinde ve icâbında baskı yaparak Osmanlı İmparatorluğu'nu bu hususta iknâ etmek gâyesindedirler.

### 3 — Osmanlı İmparatorluğu Açısından İslahat Fermânı'nı Gerekli Kılan Sebepler

Osmanlı İmparatorluğu, İslahat Fermânı'nı her ne kadar büyük devletlerin yoğun baskıları sonucunda ilân etmişse de, İmparatorluğu böyle bir ıslahat programını uygulamaya iten sebepleri sâdece bu faktöre bağlamak doğru olmaz. Osmanlı İmparatorluğu açısından İslahat Fermânının ilânını kaçınılmaz kılan siyâsî ve ekonomik sebepler vardır.

Siyâsî sebepler üç ana başlık altında özetlenebilir :

i. Sivastopol'ün düşmesiyle Rusya mağlubiyeti kabûl etmiş ve barış istemiştir. Osmanlı İmparatorluğu kazanan taraf olmasına rağmen tek başına görüşme masasına oturacak durumda değildir. Bir barış andlaşmasının imzalanabilmesi için İngiltere ve Fransa'nın desteğine ihtiyacı vardır. Müttefikleri ise barışın önşartı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimüslim tebâsının durumunun yeniden düzenlenmesi konusunu ileri sürmektedirler. Savaşın galipleri arasında bulunan İmparatorluk âdeta mağlub muamelesi görmektedir. 1853'den beri canlı tutulan konu Avusturya'nın, savaşın sona ermesi konusunda Rusya'ya verdiği memorandumla yeniden teyid edilmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'na bir seçim hakkı tanınmamıştır (63). Diğer taraftan İmparatorluk için hâla büyük bir tehdit unsuru olan Rusya karşısında karşı dengeler arayışı içinde olan Bâb-ı Alî, kaçınılmaz olarak Osmanlı Toprak bütünlüğünün garantisi olarak gördüğü İngiltere ve Fransa'ya sığınmıştır.

ii. Avrupa'nın hasta adamı olarak kabûl edilen Osmanlı İmparatorluğu, toprak bütünlüğünü korumak için yeni destekler bulmak ve bir Avrupa devleti olarak kabul görmek istemektedir. Bunun için «Avrupa Uyu-

(62) BERKES, s. 191, 192.

(63) OKANDAN Recai Galip, Amme Hukukumuzun Anahatları, Türkiye'nin Siyâsî Gelişmesi, İstanbul 1977, s. 73.

mu» içinde yer almak en büyük gâyesidir. Islahat Fermânı ise Avrupa Uyumunun kapılarını açacak altın bir anahtardır (64).

iii. Osmanlı devlet adamları, Avrupalı devletlerin gayrimüslim tebaıyla ilgili bir ıslahat programını uygulamakta kararlı olduklarını anlamışlardır. Kısacası her durumda Islahat Fermânı ilân edilecektir. Bâb-ı Alî'nin görüşüne göre böyle bir ferman, gayrimüslimleri müslimlere eşit hâle getireceği için, yabancı devletleri katolik ya da ortadoksları himâye bahânesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine müdahaleden alıkoacaktır. Ayrıca Fermân'ın bir diğer fonksiyonu da ortak menfaatler yaratılarak bir «Osmanlılık İdeolojisi»nin doğması için olumlu zemin hazırlanıp, böylelikle milliyetçilik akımlarının olumsuz tesirlerinin en aza indirilerek, azınlıkların İmparatorluğa sadâkatlerinin temin edilebilecek olmasıdır.

Ekonomik açıdan da konu ele alınacak olursa, Islahat Fermânı'nın ilânı önemli bir mecbûriyet olarak ortaya çıkmaktadır. Osmanlı Mâlîyesi uzun süreden beri iflâsın eşiğindedir. Savaş ekonomik meseleleri daha da ağırlaştırmış, çok büyük boyutlarda dış borçlanmaya gidilmiştir. Bu borçların ödenebilmesi ve yeni dış mâlî destekler sağlanabilmesinin yolu da Islahat Fermânı'ndan geçmektedir.

İngiltere, Fransa, Avusturya ve Rusya'nın baskılarına Osmanlı İmparatorluğu'nun siyâsî ve ekonomik meseleleri de eklenince Fermân'ın ilânı şart olmuş ve Islahat Fermânı 18 Şubat 1856 da ilân edilmiştir.

### III — ISLAHAT FERMANI

#### A — Islahat Fermânı'nın İlân Edilmesi ve Paris Barış Andlaşması

İngiltere, Fransa, Avusturya gibi devletlerin yoğun tavsiyeleri; hattâ tavsiyeden de öte baskıları, ağır siyâsî ve ekonomik meseleler altında ezilen İmparatorluğu zorunlu olarak Islahat Fermânı'nı ilân etmeye itmiştir. Sultan Abdülmecid, Paris Kongresi'ne katılan Avrupalı devletlerin barış andlaşmasına gayrimüslim tebâ hakkında bir madde koydurmalarını önlemek ve Kongre öncesi ilgili devletlerin sevgi ve sempatisini kazanmak gâyesiyle Sadrâzamı Mehmed Emin Âlî Paşa'ya hitâben yazılmış olan Islahat Fermânı'nı 18 Şubat 1856 da ilân etmiştir (65). Böy-

(64) LEWIS Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (çeviren: KIRATLI Metin), Ankara 1984, s. 116.

(65) ABADAN Yavuz - SAVCI Bahri, Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış, Ankara 1959, s. 30; OKANDAN, s. 73.

lelikle Islahat Fermânı Paris Barış Andlaşmasından önce yayınlanmak sûretiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun bu işi tamamen kendi isteği ile yaptığı görünümü verilmeye çalışılmıştır.

Kırım Savaşı'nı resmen sona erdiren Paris Barış Andlaşması'nın dokuzuncu maddesinde de Islahat Fermânı'ndan bahsolunarak, Fermân'ın diğer devletlere tebliğ edilmiş olmasının, bu devletlere Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine bir müdahale hakkı bahsetmediği kesin bir dille ifade edilmiştir. Fakat ne yazık ki, dokuzuncu madde hiçbir zaman uygulama alanı bulamamış, Islahat Fermânı yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine neredeyse müdahalesini meşrulaştıran hukûkî bir belge hâline gelmiş ve gayrimüslim unsurların bağımsızlıklarını kazanmaları konusundaki gayretlerini daha da kolaylaştırmıştır (66).

### B — Islahat Fermânı'nın Hükümleri

1856 Islahat Fermânı'nın hükümleri esas itibarıyla bu İmparatorluğun gayrimüslim tebâsına yöneliktir. Yirmi ana noktada müslimlerle eşitlik sağlamak hedefi güdülmüştür. Hatt-ı Hümâyun'un başlıca esasları şunlardır (67) :

i. Din ve mezhep farkı gözetilmeksizin bütün tebâya önceki islâhat fermanlarıyla vaad ve ihsân olunan can, mal ve nâmus emniyeti bir kez daha teyid edilmektedir.

ii. Müslim ve gayrimüslim bütün tebâya verilmiş olan dinî imtiyazlar ve muafiyetler tanınıp korunacak, gayrimüslimlere ait bu hakların kontrolü için patrikler kayd-ı hayat şartıyla hizmet görecekler, din adamlarına maaş tahsis edilecek, buna karşılık cemaatlerinden aylık alamayacaklar, müslüman olmayan tebânın kendilerine ait işlerine seçilmiş üyelerden kurulacak bir meclis bakacak, her mezhebe mensûb olanlar ayinlerini serbestçe yapabileceklerdir.

(66) ABADAN - SAVCI, s. 31, 32; DANİŞMEND, s. 176. Âli Paşa'nın gayretleriyle Barış Andlaşması'na eklenen bu madde, Osmanlı İmparatorluğu'nu hukûkî bağımsızlığını kaybetmekten kurtarmıştır. Çünkü, âkid devlet temsilcileri, 1856 Hatt-ı Hümâyunu'nun «resmen senet ittihaz edilmesi» talebinde bulunmuşlardır. Eğer böyle bir hüküm kabul edilmiş olsaydı, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyâsî statüsü devletlerarası bir andlaşma ile tâyin ve tesbît edilmiş ve bu statünün devam ve mer'iyeti tamamen andlaşmanın devam ve mer'iyetine bağlanmış bulunacaktı.

(67) ONULDURAN Ersin, Political Development and Political Parties in Turkey, Ankara 1974, s. 31, 32; ARSEL İlhan, Türk Anayasa Hukukunun Umumi Esasları, Ankara 1962, s. 19; ARSEL İlhan, Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına, Ankara, 1975, s. 24, 25; ABADAN - SAVCI, s. 30, 31; OKANDAN, s. 74.

iii. İrk, din, dil bakımından birbirinden ayrı olan tebânın biri diğereinden aşağı tutulmayacak, onur kırıcı tâbirler kullanılmayacak, kimse din ve mezhebini değiştirmeye zorlanmayacak, devlet memuriyetleri bütün tebâyaya açık olacak, bütün tebâ askerî ve sivil devlet okullarına kabûl edilecek, devletçe kurulacak karma bir maarif meclisi tarafından kontrol edilmek şartıyla her cemaat okul açabilecektir.

iv. Vergiler devlet tarafından ve eşitlik, adâlet esâsına göre toplanacaktır.

v. Mahkemeler açık usûle göre görülecek, dâvâların süratle sonuçlandırılması için gereken tedbirler alınacak, kimse keyfi olarak tutuklanamayacak, hapse atılmayacak, eziyet ve işkence kalkacak, gayrimüslim unsurlar arasındaki dâvâlar kendi din adamları tarafından görülecektir.

vi. Bütün tebâ askerlikle mükellef kılınacak, ancak şahsî, nakdî bedel kabûl edilecektir.

vii. Rüşvet, ihtilas ve irtikâbın önlenmesi için şiddetli kânun hükümleri konulacaktır.

viii. Mâlî işlerin düzenlenmesi, servet kaynaklarının islâhı, ticârî ve ziraî faaliyetin gelişmesi için Batı'nın bilgi, teknik ve sermâyesinden faydalanılacaktır.

Hükümlerinden de anlaşılacağı üzere Islahat Fermânı Avrupalı devletlerin uzun süreden beri Osmanlı İmparatorluğu'na empoze etmeye çalıştıkları gayrimüslim tebâ ile ilgili önemli hak ve ayrıcalıkları ihtiva etmektedir. Ferman âdetâ dış güçlerce dikte ettirilmiştir. Böylelikle Avrupalı devletlere göre Osmanlı baskısı altında ezilen gayrimüslim tebâ hürriyete ve temel insan haklarına kavuşmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumayı dış siyâsetlerinin ana prensibi olarak kabûl eden İngiltere ve Fransa, Osmanlı İmparatorluğu ile müttefik oldukları Kırım Savaşı'nda dahi savunmaktan geri kalmadıkları ıslahat programını gerçekleştirmişler ve dış politika hedeflerine tezat bir şekilde İmparatorluğun parçalanmasına dâvetiye çıkarmışlardır.

#### IV — SONUÇ

18 Şubat 1856 da özellikle müslüman olmayan tebânın haklarını korumak ve artırmak düşüncesiyle ilân edilen Islahat Fermânı, yabancı devletlerin uzun yıllar süren baskıları ve çabaları sonucu Bâb-ı Alî'nin kabûl etmek zorunda kaldığı bir ıslahat programıdır. Osmanlı İmparator-

luğu Paris Konferansı öncesi bu Fermânı kendiliğinden îlân ettiğini dünyaya açıklamakla hükümlerini haklarını yalnızca şekil yönünden kurtarmıştır. Gerçekte ise Osmanlı İmparatorluğu'nun hıristiyan tebâsının refâhını düşünmek ve bu hususta gereken kararları almak Avrupalı büyük devletlerin eline geçmiştir. Bu Fermâna dayanarak büyük devletler, 1856 - 1876 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine daha çok karışmaya başlamışlardır. Eflâk ve Buğdan'ın birleşmesi, Sırbistan'a verilen imtiyazların artırılması bunun tipik örnekleridir.

1856 Islahat Fermânı da sonuç itibariyle daha önceki Hatt-ı Hümayunlar'ın akıbetine uğramıştır. Çeşitli sebep ve faktörlerin etkisi altında memleketin sosyal siyâsî ve hukûkî çehresinde değişiklik yapılamamış, girişilen reform teşebbüslerinden kesin ve olumlu sonuçlar elde edilememiştir. Bunun dışında Ferman, Osmanlı Toplumundaki hiçbir kesimi memnûn edememiş, Fermâna karşı büyük bir direniş ortaya çıkmıştır. İlginc olan nokta, Fermân'ın yeni haklar ve imtiyazlar tanıdığı gayrimüslimlerin de Islahat Fermânı'na tepki göstermiş olmalarıdır. Özellikle cemaatleri üzerindeki siyâsî otoriteleri ellerinden alınan din adamları en sert tepkiyi göstermişler ve bu tepki gayrimüslim tebâyaya da sirâyet etmiştir. Diğer taraftan müslüman halk da gayrimüslim unsurlara verilen hakları hazmedememiştir. Bunun sonucunda yönetime karşı muhalif bir akım doğmaya başlamış, yavaş yavaş organize olan muhalefet ilk olarak Kuleli Vak'asında kendisini göstermiştir. İlerleyen yıllarda Islahat Fermânı'nın yarattığı tepkilerle ortaya çıkan muhalefet ilk başarısını II. Meşrûtiyet'in îlânı ile kazanmıştır.

### FAYDALANILAN ESERLER

- ABADAN Yavuz - SAVCI Bahri** : Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış, Ankara 1959.
- AKÇURA Yusuf** : Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi, Ankara 1930.
- ARMAOĞLU Fahir** : 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914 - 1980), Ankara 1983.
- ARSEL İlhan** : Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına, Ankara 1975.
- ARSEL İlhan** : Türk Anayasa Hukukunun Umumi Esasları, Ankara 1962.
- BERKES Niyazi** : Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara 1973.
- DANIŞMEND İsmail Hâmi** : İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. 4, İstanbul 1955.

- DAVİSON Roderic H.** : Reform in the Ottoman Empire, New York 1973.
- ENGELHARDT** : Tanzimat (çeviren: DÜZ Ayla), İstanbul 1976.
- İĞDEMİR Uluğ** : Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma, Ankara 1937.
- KARAL Enver Ziya** : Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789 - 1856), c. V, Ankara 1947.
- KARAL Enver Ziya** : Osmanlı Tarihi Islahat Fermânı Devri (1856 - 1861), c. VI, Ankara 1976.
- LEWİS Bernard** : Modern Türkiye'nin Doğuşu, (çeviren: KIRATLI Metin), Ankara 1984.
- MARDİN Şerif** : The Genesis of Young Ottoman Thought, A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas, Princeton 1962.
- OKANDAN Recai Galip** : Amme Hukukumuzun Ana Hatları, Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi, İstanbul 1977.
- ONULDURAN Ersin** : Political Development and Political Parties in Turkey, Ankara 1974.
- ORTAYLI İlber** : Türkiye İdare Tarihi, Ankara 1979.
- ÖZTUNA Yılmaz** : Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi, c. 11, İstanbul 1967.
- ÖZTUNA Yılmaz** : Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi, c. 12, İstanbul 1967.
- SANDER Oral** : Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme, Ankara 1987.
- SANDER Oral** : Siyasi Tarih, teksir, Ankara 1984.
- SHAW Stanford J. - SHAW Ezel Kural** : Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c. 2, İstanbul 1983.
- SOYSAL Mümtaz** : 100 Soruda Anayasanın Anlamı, İstanbul 1979.
- ÜÇOK Coşkun** : Siyasal Tarih (1789 - 1960), Ankara 1980.